

บทที่ ๑

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

นาฏศิลป์ คือ ท่าทางที่ถูกประดิษฐ์ขึ้นโดยมุ่งหวังให้เกิดความงดงาม เป็นสมบัติทางวัฒนธรรมที่สำคัญและเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาติ ถึงแม้ว่าจะมิได้เป็นวัตถุสิ่งของที่จับต้องได้ แต่ก็มี ความหมาย มีคุณค่า ในฐานะเป็นเสมือนมรดกทางภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ ที่ได้สร้างสรรค์ไว้ให้กับคนรุ่นหลัง เป็นสิ่งซึ่งแสดงลักษณะของคนในท้องถิ่น สามารถบอกเล่าเรื่องราวต่างๆ ของกลุ่มชนผู้คิดประดิษฐ์ทำร่ำได้เป็นอย่างดี

ความสำคัญของการนาฏศิลป์นั้น เป็นศาสตร์ที่ใช้ในการตอบสนองความต้องการทางสังคมของมนุษย์ ทางด้านความเชื่อ พิธีกรรม และความจรรโลงใจ เป็นสื่อกลางให้ผู้คนมีการปฏิสัมพันธ์กัน เป็นสื่อกลางสำหรับมนุษย์ในการสร้างความพึงพอใจให้กับเทพเจ้าหรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือตามความเชื่อ ซึ่งก่อให้เกิดเป็นพัฒนาการทางวัฒนธรรม

สำหรับในประเทศไทยนั้น นาฏศิลป์ มีบทบาทหน้าที่ตอบสนองความต้องการทางด้านสังคมมาแล้ว ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จากหลักฐานที่พบทางด้านโบราณคดีเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมของมนุษย์ที่เกี่ยวกับการฟ้อนรำ เพื่อประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อทางสังคม เช่น ภาพเขียนสีที่ถ้ำรูปเขาเขียว เขาแดง จังหวัดกาญจนบุรี ถ้ำภูโลง จังหวัดอุบลราชธานี ฯลฯ เกี่ยวกับขบวนแห่แห่นกที่มีการฟ้อนรำแทรกอยู่ในขบวน จนเมื่อผู้คนในท้องถิ่นมีการติดต่อกับกลุ่มชนภายนอกที่เดินทางเข้ามาแสวงหาความอุดมสมบูรณ์ของผืนแผ่นดินสยาม ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๒ เป็นต้นมา รูปแบบของการ ฟ้อนรำก็ได้ปรับเปลี่ยนไป มีการปรุงแต่งเพิ่มเติมขึ้นตามวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามา เกิดเป็นท่าร่ำที่มีแบบแผน มีตำราหรือคัมภีร์ทางนาฏยศาสตร์ ซึ่งรับมาจากอินเดีย เป็นพื้นฐานของรูปแบบ ท่ารำนานาฏศิลป์ที่เข้ามาใหม่เป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้จากรูปแบบของท่าร่ำที่ปรากฏอยู่ในงานประติมากรรมในวัฒนธรรมทวารวดี และศรีวิชัย เป็นประติมากรรมรูปสตรีฟ้อนรำในท่าจตุระ ตามแบบในคัมภีร์ภรตนาฏยศาสตร์ ตำราร่ำจากวิหารพระคิระ ที่เมืองจันทมพรม ในอินเดียตอนใต้ ซึ่งพบที่เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี หรือประติมากรรมประดับศาสนสถานที่บ้านโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ รูปกษัตริย์ฟ้อนรำในท่าลลิตะ และประติมากรรมดินเผาขนาดเล็ก แสดงการร่ายรำของพระคิระ ซึ่งพบจากเมืองโบราณจันเสน อำเภอดาคลี จังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้น

ท่าร่ำที่พบเหล่านี้แสดงถึงการสร้างสรรค์และพัฒนาการทางด้านศิลปการฟ้อนรำที่เกิดขึ้น อันเป็นผลสืบเนื่องจากการติดต่อกับชนภายนอก และการพัฒนารูปแบบ

ดั้งเดิมของตนเองให้เหมาะสมกับสังคมวัฒนธรรมของตน ซึ่งขั้นตอนนี้ เกิดขึ้นพร้อมๆ กับ พัฒนาการของบ้านเมืองในสมัยนั้น

ต่อมาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ วัฒนธรรมทวารวดีก็คลายความสำคัญและลดบทบาททางสังคมลงไป จากเหตุผลหลายประการ เช่น การเปลี่ยนแปลงของภูมิประเทศ รวมทั้งการขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรโบราณ ซึ่งแผ่เข้ามาในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และ ภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน และรูปแบบวัฒนธรรมเขมรนี้ คงอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งเป็นช่วงที่อาณาจักรเขมรรุ่งเรืองถึงที่สุด มีอาณาเขตกว้างขวาง ตามจารึกปราสาทพระขรรค์ในเขตประเทศกัมพูชา ได้กล่าวถึงดินแดนทางด้านทิศตะวันตกสุดของอาณาจักรเขมร จรดเขตแดนเทือกเขาตะนาวศรี ที่เมืองศรีชัยสิงหบุรี ศรีชัยราชบุรี และ ศรีชัยวัชรบุรี ซึ่งน่าจะหมายถึง เมืองสิงห์ที่อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี เมืองเก็ราชบุรี และเมืองเพชรบุรี

ในช่วงระยะเวลานี้ มีการนับถือพระพุทธศาสนากันอย่างกว้างขวาง ซึ่งพระพุทธศาสนาที่ได้รับความนิยมในสมัยนี้ ได้แก่ พุทธศาสนา วัชรยาน มีการนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นหลักสำคัญ ในฐานะเป็นพระโพธิสัตว์แห่งความเมตตากรุณา เป็นผู้นำสรรพสัตว์ให้รอดพ้นจากวัฏสงสาร นอกจากนี้ยังมีพระโพธิสัตว์และเทพบริวารองค์อื่นๆ อีกมากมาย พระโพธิสัตว์ เทพ เทพี และศักดิ์เหล่านี้ ถูกแสดงออกมาในรูปของงานประติมากรรม ที่ใช้ประดับอาคารหรือเป็นประธานอยู่ในศาสนสถานต่างๆ เป็นจำนวนมาก ทั้งในประเทศไทย และประเทศกัมพูชา เฉพาะในประเทศไทย ได้พบในหลายภูมิภาค ได้แก่ ภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ในส่วนที่เลือกทำการศึกษาในครั้งนี้ ได้เลือกศึกษาประติมากรรมที่เกี่ยวกับทำรำนาคศิลป์ ในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร หรือศิลปกรรมสมัยลพบุรี จากปราสาทพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เนื่องจากเป็นบริเวณที่พบประติมากรรมในลักษณะนี้อยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นรูปประติมากรรมที่แสดงลักษณะการร้ายร้ายอย่างชัดเจน และลักษณะของประติมากรรมที่แฝงไว้ซึ่งลีลาท่าทางทางนาฏศิลป์ ในที่นี้เรียกว่า นากลักษณ์ เพื่อเป็นแนวทางต่อไปในการศึกษาทำรำนาคศิลป์ที่พบร่วมสมัยในแหล่งอื่นๆ และเป็นการศึกษาถึงความต่อเนื่องของทำรำนาคศิลป์ ในสมัยก่อนและหลังวัฒนธรรมเขมรที่ปรากฏในประเทศไทย ว่ามีความสืบเนื่อง มีที่มาที่ไปของทำราหรือไม่ ถ้าจะมีการคลี่คลายต่อมาเป็นอย่างไ หรือถ้าไม่มี รูปแบบนาฏศิลป์แบบใหม่นี้เกิดขึ้นอย่างไร มีการคิดค้นประดิษฐ์ขึ้นมาเองจากความสามารถของคนในท้องถิ่น หรือรับมาจากแหล่งวัฒนธรรมแหล่งอื่น ที่เป็นคนละแหล่งกับสมัยก่อนหน้า

จากข้อสงสัย และข้อสังเกตเหล่านี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการศึกษารูปแบบของทำรำนาคศิลป์ที่ปรากฏในงานประติมากรรม ณ ปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรตั้งแต่สมัยบาปวน นครวัด และบายน ราวปลาย

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘ ภายใต้ความเชื่อทางศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาวัชรยาน เพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างนาฏศิลป์ในยุคต้น เข้ากับนาฏศิลป์ในยุคปัจจุบันได้อย่างชัดเจนมากขึ้น และจะเป็นประโยชน์ต่อวงการศึกษาด้านนาฏศิลป์และนาฏยศาสตร์ต่อไป

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่อศึกษาและรวบรวมรูปแบบของท่ารำที่ปรากฏในประเทศไทย ในช่วงที่มีการรับรูปแบบทางวัฒนธรรมจากอาณาจักรเขมรโบราณ ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘

๒. เพื่อเชื่อมโยงรูปแบบ แสดงความสัมพันธ์ ความสืบเนื่องและการคลี่คลายของท่ารำในวัฒนธรรมก่อนวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร โดยเฉพาะวัฒนธรรมทวารวดี เข้ากับวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร

๓. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดี ที่เกี่ยวกับการฟ้อนรำ ในพิธีกรรมศาสนาความเชื่อ และชีวิตประจำวันของคนในสมัยนั้น

๔. ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบของท่ารำที่ปรากฏในแหล่งต่าง ๆ ทั้งที่ร่วมสมัยและที่ปรากฏก่อนหน้าในประเทศไทย

๕. ศึกษาถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์กับศิลปะการแสดง

สมมติฐานของการศึกษา

๑. รูปแบบท่ารำที่ปรากฏ ณ ปราสาทพิมาย น่าจะมีความสัมพันธ์กับคติความเชื่อทางศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา วัชรยาน ซึ่งมีการนับถือกันอยู่ในสมัยนั้น

๒. ลักษณะท่ารำที่ปรากฏในงานประติมากรรม ณ ปราสาทพิมาย บางส่วนน่าจะมีความสัมพันธ์กับรูปแบบวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีมาก่อนหน้า ในประเทศไทย จากหลักฐานเกี่ยวกับท่ารำที่ปรากฏในบริเวณใกล้เคียง

๓. ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ ในดินแดนประเทศไทย น่าจะมีลักษณะทางนาฏศิลป์ที่มีแบบแผนการรำแล้ว เนื่องจากงานประติมากรรมที่ปรากฏส่วนหนึ่ง เป็นการสลักภาพในลักษณะของระบำ ที่มีการรำรำเป็นหมู่คณะโดยแสดงท่าทางในลักษณะเดียวกัน

๔. การรำรำที่ปรากฏในงานประติมากรรม ณ ปราสาทพิมาย เป็นการรำรำเพื่อสนองต่อความต้องการทางด้านความเชื่อ พิธีกรรมของคนในสังคม

๕. มนุษย์มีความต้องการทางด้านสุนทรีย์รส เพื่อความจรรโลงจิตใจ โดยวิชานาฏศิลป์เป็นส่วนหนึ่งที่มนุษย์คิดขึ้นเพื่อสนองต่อความต้องการของมนุษย์ในการสร้างความพึงพอใจให้กับตนเอง และต่ออำนาจเหนือธรรมชาติที่ตนเชื่อถือ หรือเป็นส่วนหนึ่งในการโน้มน้าวจิตใจในพิธีกรรมที่ถือปฏิบัติ

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษานี้ จะทำการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีในรูปแบบต่างๆ ทั้งที่เป็น จารึก โบราณวัตถุ โบราณสถาน และวัตถุอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับทำรำนากูศิลป์ ในศิลปะลพบุรีหรือ วัฒนธรรมร่วมแบบเขมร สมัยบาปวน นครวัด และบายน จากปราสาทพิมาย และเปรียบเทียบกับแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ที่ร่วมสมัยกัน รวมทั้งหลักฐานนากูศิลป์ในสมัยก่อนหน้า ว่ามีความสัมพันธ์กันหรือไม่ อย่างไร

หลักฐานที่นำมาใช้ในการวิจัยส่วนใหญ่ อยู่ในช่วงของวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร สมัยบาปวน นครวัด และบายน หรือในศิลปะ ลพบุรี ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่วัฒนธรรมเขมรแผ่ขยายเข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยเป็นจำนวนมาก โดยการศึกษาจะแยกประติมากรรมออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มประติมากรรมที่แสดงลักษณะการร้ายรำที่ชัดเจน และกลุ่มประติมากรรมภาพสลักเล่าเรื่อง ที่แสดงออกถึงลักษณะการประดิษฐ์ทำทางให้มากกว่า ลักษณะธรรมชาติของบุคคลทั่วไปพึงกระทำ ในที่นี้เรียกว่า “นากูลักษณะ”

ข้อตกลงเบื้องต้น

การวิจัยในครั้งนี้ มุ่งศึกษาหลักฐานทางโบราณคดี ที่เกี่ยวข้องกับทำรำนากูศิลป์ใน วัฒนธรรมร่วมแบบเขมรสมัยบาปวน นครวัด และบายน จากปราสาทพิมายเป็นสำคัญ ประกอบกับการศึกษาหลักฐานที่อาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของทำรำนากูศิลป์ใน สมัยก่อนหน้า ตั้งแต่ช่วงเวลา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา ถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โดยจะทำการศึกษาหลักฐานที่ปรากฏในงานประติมากรรม รวมทั้งหลักฐานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่นจารึก โบราณวัตถุ ฯลฯ ที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบของทำรำนากูศิลป์ เป็นสำคัญ โดยนำไป เปรียบเทียบกับทำรำที่ปรากฏในคัมภีร์นากูยศาสตร์ ฉบับภรตมุนี ของอินเดีย และทำรำแม่บท ของไทย ซึ่งมีหลักฐานเป็นภาพลายเส้นมาตั้งแต่สมัยอยุธยา^๑ ซึ่งการศึกษานี้ ต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์บางคำ ที่ใช้สื่อความหมายเฉพาะการศึกษานี้ ดังนี้

นาฏกรรม หมายถึง การละครหรือการฟ้อนรำ , งานเกี่ยวกับการรำ การเต้น การ ทำท่า หรือการแสดงที่ประกอบขึ้นเป็นเรื่องราว และหมายความรวมถึงการแสดงโดยวิธีไปด้วย^๒

ในที่นี้หมายถึงการทำกิริยาท่าทางใดๆ โดยมุ่งหวังที่จะแสดงออกเพื่อการสื่อสาร ระหว่างบุคคล เกี่ยวกับความต้องการ ความรู้สึก ที่ออกมาในลักษณะการใช้ส่วนใดส่วนหนึ่งของ ร่างกายในการสื่อความหมาย ซึ่งปรากฏอยู่ในงานประติมากรรมที่ทำการศึกษาในครั้งนี้

^๑ อรรถพร ขมวัฒนา, รายงานการวิจัยเรื่อง รำไทยในศตวรรษที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โครงการตำราวิทยาศาสตร์อุตสาหกรรม, ๒๕๓๐), ๗.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, ๒๕๔๖), ๕๗๖.

นาฏลักษณ์ หมายถึง ลักษณะท่าทางที่ปรากฏในงานประติมากรรม ที่ไม่ได้มุ่งหมายที่จะแสดงท่าร้ายรำ แต่เป็นการประดิษฐ์ท่าทางให้เกินหรือมากกว่าคนทั่วไปจะพึงกระทำตามธรรมชาติ แทนคำพูดและอารมณ์ เพื่อให้เกิดความงดงามตามสุนทรียศาสตร์ ซึ่งผู้เกี่ยวข้องในวงวิชาชีพนาฏศิลป์มักเรียกว่า การรำตีบท

นาฏยศัพท์ หมายถึง คำเฉพาะทางวิชานาฏศิลป์ซึ่งใช้เรียกท่าทางต่างๆ ที่แสดงออกทางร่างกาย ให้เป็นที่เข้าใจกัน เช่น ตั้งวงบน ถัดเท้า กล่อมไหล่ ลักคอ จีบ ขยันท่า กันเหลื่อมตีบท ฯลฯ

ขั้นตอนของการศึกษา

๑.การค้นคว้ารวบรวมข้อมูลเบื้องต้นจากเอกสารทางวิชาการ จารึก พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ ซึ่งเป็นเอกสารที่เกี่ยวข้องกับวิชานาฏศิลป์ในสมัยโบราณ รวมทั้งสัมภาษณ์และปรึกษานักวิชาการ และศิลปินผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในวิชานาฏศิลป์ โบราณคดี ประติมานวิทยา ศาสนา ฯลฯ เช่น นักโบราณคดี นักอ่านจารึก นาฏยศิลปินของกรมศิลปากร เป็นต้น

๒.การเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยทำการสำรวจสภาพพื้นที่ของโบราณสถานในเขตเมืองพิมาย ปราสาทพิมาย แหล่งโบราณคดีร่วมสมัยบาปวน นครวัด และบายน โบราณสถานในสมัยทวารวดีในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งโบราณวัตถุที่เก็บรักษาอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และโบราณวัตถุในความครอบครองของเอกชน

๓.นำข้อมูลทางเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดีมาวิเคราะห์เปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปกรรม เพื่อจำแนกข้อมูลออกเป็นช่วงเวลาและกลุ่มภาพสลักในรูปแบบต่างๆ

๔.นำข้อมูลนาฏศิลป์ที่พบจากปราสาทพิมายมาวิเคราะห์ หาลักษณะท่ารำ คติ ความเชื่อ รูปแบบที่ปรากฏ โอกาสในการแสดงการพ่อนรำ ฯลฯ เพื่อเป็นพื้นฐานของการศึกษานาฏศิลป์ ในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร หรือ ศิลปะลพบุรี ในประเทศไทย

๕.นำข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์มาสังเคราะห์เพื่อหาความสัมพันธ์ และความคลี่คลายของท่ารำนาฏศิลป์ที่ปรากฏมาในอดีต จนถึงช่วงสมัยบายน

๖.เขียนรายงานการวิจัยและข้อเสนอแนะ เพื่อเผยแพร่ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย และเป็นประโยชน์ในวงการศึกษาทางด้านโบราณคดี นาฏศิลป์และด้านอื่นๆ ต่อไป

วิธีการศึกษา

แผนการดำเนินงานและวิธีการศึกษาตลอดโครงการ มีดังนี้

๑.การค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ จารึก พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ ซึ่งเป็นเอกสารที่เกี่ยวข้องกับวิชานาฏศิลป์ในสมัยโบราณ รวมทั้งการสัมภาษณ์ข้อมูลจากผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในวิชานาฏศิลป์ โบราณคดี จารึก ประติมานวิทยา ฯลฯ เพื่อเป็นข้อมูล

พื้นฐานสำหรับการศึกษา และเป็นแนวทางสำหรับการเก็บข้อมูลภาคสนามได้อย่างถูกต้องครบถ้วนต่อไป

๒. การเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยการสำรวจสภาพพื้นที่ของปราสาทพิมาย เก็บข้อมูลจารึก ประติมากรรม รูปเคารพ และหลักฐานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงลักษณะทำร้ายสมัยบาปวน นครวัด และบายน รวมทั้งการสำรวจพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามจากแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ที่มีอายุร่วมสมัย และอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียง เพื่อเป็นข้อมูลในการศึกษาเปรียบเทียบกับหลักฐานที่พบ ณ ปราสาทพิมายต่อไป

๓. นำข้อมูลที่ได้จากการค้นคว้าเอกสาร การสัมภาษณ์ และการเก็บข้อมูลภาคสนามมาจัดจำแนกข้อมูล วิเคราะห์หาหลักฐานทำร้าย คติความเชื่อ รูปแบบที่ปรากฏ โอกาสที่ใช้ในการแสดงการฟ้อนรำ และศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบของทำร้ายที่ปรากฏ ณ ปราสาทพิมายกับแหล่งโบราณคดีร่วมสมัย และแหล่งโบราณคดีในสมัยก่อนหน้า เช่น แหล่งสมัยทวารวดี เป็นต้น

แหล่งข้อมูล

ใช้ข้อมูลและผลการวิเคราะห์จากแหล่งต่างๆ ทั้งที่เป็นข้อมูลจากการสำรวจการขุดค้น การสัมภาษณ์ ข้อมูลเอกสาร ทั้งที่เป็นเอกสารชั้นต้น เช่น จารึก เอกสารชั้นรองประเภทจดหมายเหตุ พงศาวดาร และเอกสารการวิจัยที่มีผู้ทำการศึกษาเกี่ยวกับสถานที่ดังกล่าวไว้แล้ว รวมทั้งผลการศึกษาที่มีผู้ทำการศึกษาวิจัยไว้ก่อนหน้านี้ จากห้องสมุดต่างๆ เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ และวิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ หอสมุดแห่งชาติ ศูนย์ข้อมูลสำนักงานอุทยานประวัติศาสตร์พิมาย พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ห้องสมุดสำนักโบราณคดี ห้องสมุดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร ห้องสมุดวิทยาลัยนาฏศิลป์ ห้องสมุดสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร และจากสถาบันการศึกษาอื่นๆ เช่น คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ภาควิชานาฏศิลป์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา เป็นต้น